

Вступ

Пришедшие из Киева люди рассказывают, что немцы окружили кольцом войск огромную могилу в Бабьем Яру, в которую были брошены тела пятидесяти тысяч евреев, убитых в Киеве в конце сентября 1941 года. Немцы лихорадочно выкапывают трупы, жгут их. Неужели они настолько безумны, что надеются замести страшный след свой? Этот след выжжен навечно слезами и кровью Украины. В самую темную ночь горит он.

*Василий Гроссман, «Красная звезда»,
октябрь 1943 г.*

Не приховуючи гніву, радянський військовий кореспондент Василій Гроссман із презирством описував поспішні зусилля німців знищити фізичні докази своїх страшних злочинів. Звірства війни були аж надто жахливими, щоб можна було їх приховати, а для єврейського письменника ще й надто болючими особисто, щоб про них можна було забути. Гроссман (який під час Голокосту у Бердичеві втратив матір) намагався задокументувати й оприлюднити дані про особливу долю євреїв під час Другої світової війни, і робив це попри радянську цензуру та заборону його книги. Спираючись на архівні збірки колишнього Радянського Союзу, що нині стали доступними, праці Гроссмана, а також на праці дослідників Голокосту Шмуеля Спектора, Філіпа Фрідмана і Рауля Гільберга, ця книга подає історію Шоа в Україні в контексті окупаційних цілей і практик нацистів на Сході. Зокрема, тут ітиметься про трагічне спустошення рідної для Гроссмана Житомирщини. Це дослідження покликане поглибити наше розуміння того, як люди, керуючись офіційними й особистими мотивами, зійшлися кампанії, спрямовані на руйнування та масові вбивства, стають виконавцями страшних злочинів, діючи «в ім'я прогресу».

Під час Другої світової війни наймогутніші в історії військові потуги зіткнулися на українській території, де нацистські окупанти реалізовували злочинні плани щодо мирного населення. Майже 4,1 млн цивільного населення України загинуло за роки нацистської окупації. Німці та їхні колаборанти вбили щонайменше 1,4–1,5 млн євреїв*. З-поміж 2,8 млн осіб,

* В англійському виданні 2005 р. наведено цифру «щонайменше 1,2 млн», але на прохання авторки тут наводяться дані про чисельність загиблих євреїв України, які аргументовано у дослідженнях останніх років.

примусово вивезених на працю із колишнього Радянського Союзу, приблизно 2,3 млн походили з України. Понад 700 міст і містечок і приблизно 28 тис. сіл було повністю чи частково знищено¹. Проте одні лише цифри не здатні описати, а тим більше пояснити суть цієї жахливої історії. Руйнувань, яких зазнала Україна, не знала жодна з інших окупованих нацистами країн Європи. До того ж усе це спустошення спіткало Україну після найтяжчих років сталінізму. В українській історії катастроф, заподіяних руками людини й здебільшого принесених ззовні, нацистська окупація є найтяжчим епізодом.

Донедавна Україна (яка здобула незалежність 1991 р.) була територією, заселеною цілими поколіннями російських правителів, польських землевласників, етнічних німецьких поселенців, єврейських крамарів й українських селян, які склали переважну більшість у межах її прозорих кордонів. Великі держави Європи віками вбачали в Україні житницю, більше цінуючи її природні ресурси, аніж строкате населення, що складалося з українців, євреїв, росіян, поляків, білорусів, болгар, румунів, угорців, кримських татар, ромів й етнічних німців. Переконавання в тому, що цей «простір» і народ можна експлуатувати й радикально трансформувати, найсильніше виявилось в 1930-х і 1940-х рр., коли радянські, а згодом і німецькі імперіалісти почали втілювати в життя в Україні свої утопічні замисли. За два десятиріччя цю територію було трансформовано, як вдало зауважила історик Катрін Браун, з «етнічного прикордоння на радянську серцевину»².

Пропоноване дослідження розкриває, як саме нацисти сприймали Україну, завойовували її, як керували – як у традиційний спосіб, так і нетиповий чи навіть безпрецедентний. Тут розглядаються питання ідеологічних коренів і проявів нацистських колоніалістичних планів щодо України, взаємодії центру і периферії в окупованій гітлерівцями Європі, виконання і взаємодія нацистських програм щодо євреїв, етнічних німців й українців і наслідки нацистського панування на Житомирщині – центральному регіоні України. На сторінках книжки висвітлюється етап історії, коли мілітаризм, колоніалізм і політика геноциду по-нацистськи зійшлися в одному місці, і як корінне населення боролось і в неймовірно великих кількостях трагічно гинуло під німецькою владою.

Житомирський регіон із його родючими рівнинами, що лежать на захід від Дніпра, поставав в уяві нацистських лідерів як майбутня арійська твердиня, утворена з німецьких сільськогосподарських колоній, маєтків есесівців і захисних укріплень³. Розплановуючи цей простір, нацистські

імперіалісти об'єднали адміністративні області колишнього Радянського Союзу – Вінницьку й Житомирську, західні райони Київської області й північну частину болотистої Білорусі, – і створили генеральний округ Житомир. Округ (*Bezirk*) – негусто заселений регіон, територія якого становила 25 тис. кв. миль*, а населення – майже 3 млн осіб. На німецьких адміністративних картах його не можна було чітко виокремити серед інших п'яти регіональних округів, що разом утворювали райхскомісаріат Україна (РКУ). Проте під час війни він став центром діяльності нацистської еліти в Україні й лабораторією для спеціалістів із питань переселення, підпорядкованих райхсфюреру СС і поліції Гайнріху Гімлеру. І Адольф Гітлер, і Германн Гьорінг, і Гімлер розміщували свої ретельно підготовлені штаби й бункери навколо Вінниці й Житомира. Саме тут обидва стовпи гітлерівської расистської, революційної ідеології – знищення євреїв і німецька колонізація Сходу – видозмінили ландшафт і радикально зменшили кількість населення, як у жодній з окупованих нацистами країн Європи, окрім Польщі.

Науковці часто цитували висловлювання Гітлера про те, що Україна – «німецька Індія», як доказ його манії величчя. Однак небагато написано про те, як європейська історія імперіалізму й німецька історія переселень до Східної Європи та народницькі (*völkisch*) утопічні фантазії вплинули на формування політики колонізації України під час Другої світової війни, що її проводили нацистські лідери та втілювали в життя їхні функціонери⁴. Розробники перспектив народонаселення і технократи Третього району, «місіонери» нацистської партії й інші професійні службовці, що підтримували схеми переселень райхсфюрера Гімлера, зверталися до традиційного німецького «дранг нах Остен» («руху на схід»)⁵. Як стверджував Гітлер в «*Mein Kampf*»: «Ми, націонал-соціалісти, свідомо підводимо ризику під зовнішньою політикою нашого довоєнного періоду. Ми повертаємося туди, де зупинилися шістсот років тому. Ми припиняємо безупинний рух Німеччини на південь і захід і спрямовуємо наш погляд на схід. Зрештою ми відмовляємося від колоніальної, комерційної політики довоєнного періоду і розпочинаємо здійснення політики землі прийдешньої епохи»⁶. Гітлерівська «політика землі прийдешньої епохи» ґрунтується на різних інтелектуальних течіях, що набули поширення наприкінці XIX ст. серед розчарованих праворадикальних німецьких націоналістів, які почувалися обманутими внаслідок поразки у Першій світовій війні і «принизливого» Версальського договору. Сповнені рішучості забезпечити Німеччині її «природне» становище імперії на світовій арені, теоретики

* Приблизно 64 750 кв. км. (*прим. ред.*).

Європа під владою нацистів у 1942 р. та плани щодо Великої германської імперії.

Умовні позначення

- Кордони планованого Великого Германського району
- Великий Германський район станом на 1940 р.
- Території німецької колонізації
- Кордони заснованих та планованих комісаріатів Райху
- Сектори поза Райхом
- «Германія» (плановане розбудування Берліна як світової столиці)
- Плановані маршрути автобанів до східного «життєвого простору»

Уряд під
голокуванням
Управління
з
расових
питань
та переселення,
Північна Росія,
Західний Сибір

Райхскомісаріат
"Москва"

Москва

Райхскомісаріат
"Україна"

Сталінград

р. Волга

Каспійське

Київ

Житомир

Бердичів

ГЕГЕВАЛЬД

Вінниця

ГАЛЬБШТАДТ

Ростов

Краснодар

Грозний

Миколаїв

КИМ

"ТОРЕНЛАВД"

Сімферополь

Чорне море

р. Дніпро
р. Буг
р. Дністер

ТРАНСНІСТРІЯ

р. Волга

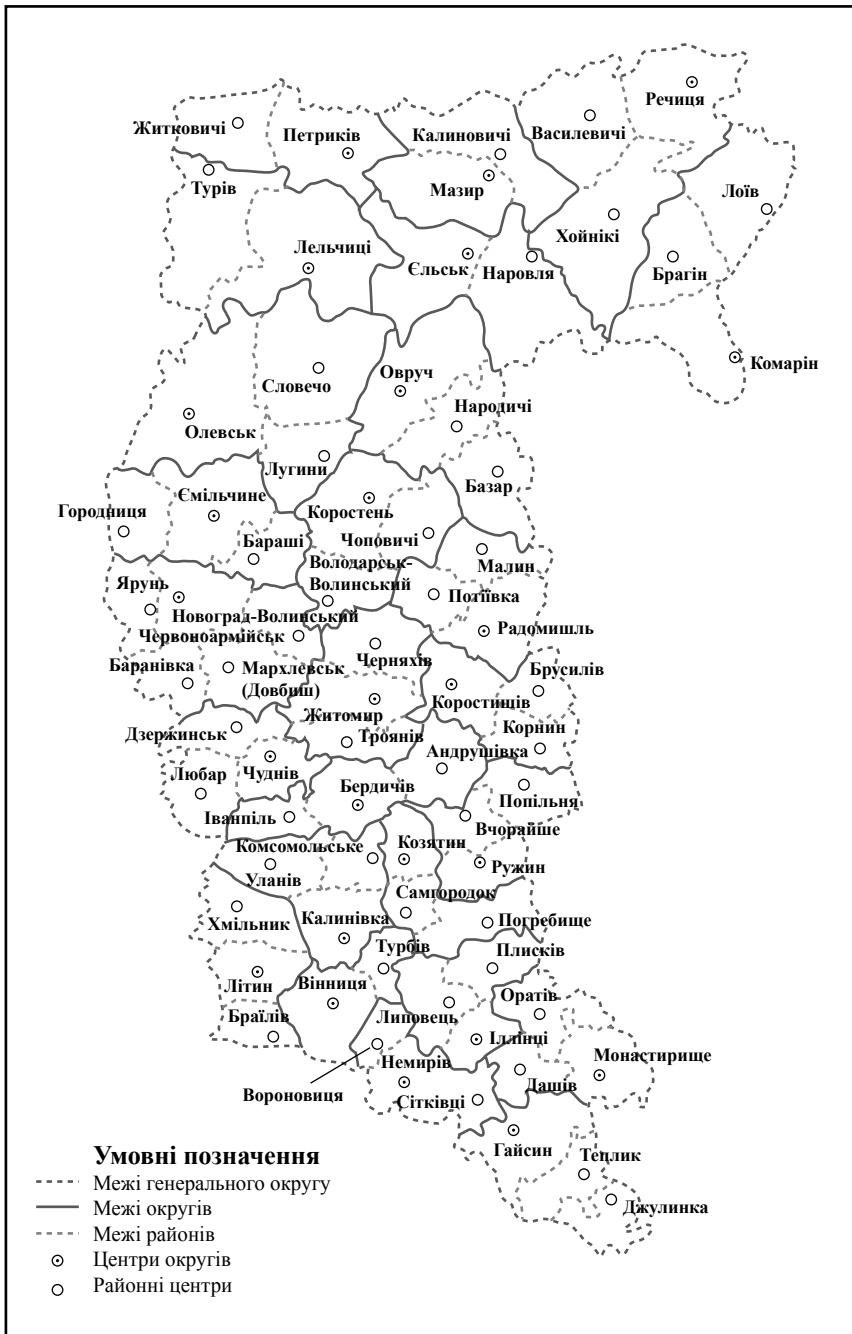
Каспійське

Райхскомісаріат Україна, 1 травня 1942 р. На карті показано п'ять генеральних округів комісаріату: генеральний округ Волинь, генеральний округ Житомир, генеральний округ Київ, генеральний округ Миколаїв та генеральний округ Дніпропетровськ. На схід від комісаріату знаходилися значно більші території, окуповані військами. Карту видав райхсфюрер СС і начальник поліції, відділ S II B2. Джерело: НАРБ, люб'язно надано Меморіальним музеєм Голокосту США, RG 53.0002M, reel 4, 393-1-1.

німецької геополітики, ідеологи нацизму й чиновники Гітлера, що керували Україною, просували свої загарбницькі цілі спільно з іншими європейськими моделями імперіалізму, часто порівнюючи себе з першопрхідцями в Північній Америці чи високочолими британськими наглядачами в Індії. Вони прирівнювали корінні народи Східної Європи до «нижчих» і «зникаючих рас» «індіанців», «негрів» і «африканців». Окрім розповсюдження колоніальної літератури серед регіональних функціонерів в Україні й Польщі, нацистські лідери спонукали своїх підлеглих поводитися буквально як імперські правителі. Вони були одержимі ідеєю дотримання належного нацистського обряду віддавання честі й носіння повного обмундирування, включаючи ордени й медалі. Так само, як з відчуттям обов'язку в найвіддаленіших заставах щодня піднімався функціонерами нацистський прапор, так і віддавання честі й уніформа були ствердженням німецької могутності й «арійської» солідарності⁷.

Каста нацистських авантюристів, що керувала Україною з 1941 по 1944р., – а більшість з них була «старими бійцями» штурмових загонів

Адміністративна карта генерального округу Житомир.
 Джерело: ДАЖО, Р 1151-1-51.

(СА), які постали разом з партією в 1920-х рр., – вважала свої вчинки легітимно пов'язаними з європейською історією завоювань; вони пишалися тим, що є революціонерами з новим утопічним баченням Європи, в якій домінують арійці.

Зрештою тягар війни й інтенсивна партизанська боротьба в тилу не дала нацистським лідерам повністю розвинути й реалізувати свої колоніальні наміри в Україні. Експерименти, проведені нацистами в районі Житомира, зазнали краху. Неспроможність німецького керівництва реалізувати свої колоніальні прагнення засвідчує той сумний факт, що легше нищити, ніж створювати, особливо в контексті ведення повномасштабної війни. Ця неспроможність ще й проливає світло на історію формування й здійснення нацистами політики на периферії гітлерівської імперії, що є ще однією темою цього дослідження.

Суть політики Третього райху в Україні формувалась на основі гітлерових бачень майбутнього та його принагідних міркувань, які потім втілювалися в життя його підлеглими – купкою безчесних осіб, які змагалися за здобуття більшої влади. Мартін Борманн (керівник бюрократичного апарату нацистської партії), Гайнріх Гімmlер (керівник СС і поліції), Альфред Розенберг (керівник Імперського міністерства у справах окупованих східних територій) і Еріх Кох (райхскомісар України), перебуваючи під свіжими враженнями від візиту фюрера у свій штаб у Вінниці, часто формулювали нову політику на основі випадкових та недоброзичливих висловлювань Гітлера щодо місцевого населення⁸. Такий стиль прийняття рішень «на місці» був характерним для політичної культури нацизму; він був таємничим, корумпованим і понад усе цінував дію.

Звертаючись до підлеглих зі свого сховища в Гегевальді біля Житомира, Гімmlер закликав їх «приймати рішення на полі!». Потім він описав есесівцям, присутнім на конференції, власний, «взірцевий» підхід: «Я не приймаю рішень у Берліні; натомість їду в Люблін, Львів, Галлін і так далі і там, на місці, увечері приймається вісім, десять, дванадцять важливих рішень»⁹. Фактично лише два місяці раніше, коли він прибув до свого польового штабу, Гімmlер поспішив до сусіднього сховища Гітлера – «Вервольфу». 25 липня 1942 р. вони разом пообідали, а також обговорили з-поміж іншого плани щодо етнічних німців, Ваффен-СС і боротьбу з партизанським рухом. У той же вечір і наступного дня Гімmlер провів кілька зустрічей з командувачами СС та поліції в Україні в своєму житомирському штабі. Він сказав своїм людям, що попередній наказ убивати всіх євреїв має бути виконаним негайно й цілковито. Згідно з післявоєнними свідченнями одного есесівця, що був тоді присутнім, Гімmlер

вимагав, щоб вони «очистили територію України для майбутнього поселення німців». Окрім знищення всіх єврейських громад, Гімлер наполягав на тому, щоб українське цивільне населення було зведене до «мінімуму». Через чотири місяці всі штетли й гетто в Україні лежали в руїнах; десятки тисяч єврейських чоловіків, жінок і дітей було жорстоко вбито руками стаціонарних і мобільних підрозділів СС і місцевих найманців. А тим часом українці в Києві ще раз переживали жахіття штучного голоду – цього разу від рук нацистів, які заблокували поставки їжі до міста, намагаючись деурбанізувати Україну за допомогою зменшення кількості населення в містах, населених ненімцями¹⁰.

Як розповів Гімлер своїм людям, у нацистів основні політичні рішення часто приймаються «на місці» чи «в полі». Такий стиль політики й прийняття рішень спантеличував істориків, що вивчали Третій райх і намагалися систематизувати принципи роботи його внутрішньої державної й партійної системи, маючи в своєму розпорядженні мізерну кількість документів, які дають уявлення про виникнення нових програм чи зміни в курсі політики. Натомість не бракувало архівних джерел про бюрократичний апарат Райху. Нацистське правління в Україні поєднувало таку досить довільну постановку цілей в межах ідеології Гітлера і динамічні, часто суперечливі дії його підлеглих, які «працювали задля Гітлера», дбали про свої вузькі інтереси, не маючи однакових поглядів щодо майбутнього Третього райху¹¹.

Регіональні лідери пристосовували найрадикальніші програми до місцевих умов, демонструючи цим у нерівномірній, але потужній комбінації завзяту ініціативність, улесливу покірність і свою важку працю у виконанні наказів. Але в цьому хаосі був порядок. Коли йшлося про державні програми з чіткими цілями й сильною підтримкою, нацистська система функціонувала впорядковано й досконало. Історія Голокосту дає найяскравіший приклад того, як навколо певних питань серед націонал-соціалістів існував консенсус, який брав гору над особистими, професійними й політичними суперечностями.

Нацистські лідери культивували цю мобільність, оскільки завдяки їй вони могли брати участь у спричинених ними історичних подіях. Так, Гітлер, Гьорінг і Гімлер замовляли літаки й спецпоїзди, щоб на власні очі побачити, як виконуються в польових умовах їхні цілі й замисли. Керівник таємної поліції і служби безпеки Райху Райнхард Гайдріх, прагнучи показати свою міць, патріотизм і відвагу, протягом перших шести тижнів плану «Барбаросса» здійснював вильоти разом з Люфтваффе. Після того, як його літак збили під Житомиром, його врятували декілька його бійців,

Райхсфюрер СС та начальник поліції Гайнріх Гімmlер (зліва) розмовляє із Феліксом Штайнером, командувачем дивізії «Вікінг» у складі Ваффен-СС, Україна, 1941 р. (Меморіальний музей Голокосту США, люб'язно надано Джеймсом Блевінсом, № 60400).

що діяли в складі мобільного винищувального загону – айнцацгрупи (*Einsatzgruppen*). Згідно з повоєнними показами бійця айнцацгрупи, у цей час Гайдріх зустрічався зі своїми мобільними винищувальними загонами, після чого на початку серпня 1941 року вони почали масово вбивати єврейських жінок і дітей¹². Поїзди, злітно-посадкові смуги й засекречені штаби нацистської еліти стали частиною ландшафту в Україні й інших частинах Східної Європи. Безпосередній вплив цих лідерів на периферію Третього райху не повністю вивчений істориками, а історія житомирського регіону часів війни виразно демонструє вплив центру на місцеві події.

Дане дослідження стосується, однак, не лише динаміки здійснення німцями своєї політики в Житомирі. Від рук нацистів приголомшливо постраждало населення регіону, а доля одних груп і дії інших пояснюють суттєві аспекти історії України. Коли в 1941 році в регіон прибули німці, вони застали населення, яке виявилось суттєво політично деморалізованим й економічно нужденнішим, ніж вони очікували. Досі не оговтавшись від терору сталінізму 1930-х років, не всі українці зустріли нацистів як «визволителів». Оскільки всі українці сприймали німців за нетутешніх чи іноземців, то індивідуально для кожного з них окупація проходила по-різному,

залежно від того, де вони мешкали, поведінки німецьких намісників, роботи, яку вони отримали, від того, були вони чоловіками чи жінками, старими чи молодими і чи вміли говорити й читати німецькою мовою. Видатне дослідження повсякденного життя в Україні історика Карела Беркгофа «Врожай відчаю» поглибило наше розуміння цих різноманітних ставлень і переживань. Визначаючи колоніальну природу нацистського правління, моє дослідження ґрунтується на понятті соціальної історії Беркгофа, бо воно пропонує ідеологічні рамки для розуміння цілей і поведінки німців в Україні. Крім того, воно зосереджується на історії Шоа, яка за своїм розмахом і методами була найрадикальнішою політикою геноциду Третього райху та, зрештою, визначальною характеристикою творення нацистської імперії.

Я вирішила розділити книгу хронологічно й тематично на дев'ять розділів. У першому розділі розглядаються ідеологічні корені нацистської колоніальної політики в Україні. Окрім історичного зачарування німцями Сходом, розділ розглядає, яким чином європейська історія імперіалізму й колоніалізму вплинула на плани Гітлера в Україні й цілі нацистської політики в країні. Другий розділ висвітлює військове вторгнення й окупацію житомирського регіону. У ньому описується перша з двох систем управління, що понівечили регіон: окупаційна адміністрація німецької армії у вигляді комендатур (*Kommandanturen*) і мобільних поліцейських загонів СС, а також згодом створена цивільна адміністрація (*Kommissare*) і стаціонарні частини жандармерії та СС. Третій розділ показує, як Вермахт керував Житомиром між серединою липня 1941 й листопадом 1941 років. На цій початковій стадії окупації українці й етнічні німці служили німцям головами міст, районними головами, сільськими старостами й помічниками поліцейських. Чи мали ці колаборанти дійсну владу, чи були вони просто німецькими маріонетками? Якими були їхні стосунки з німецькими чиновниками і, крім того, зі своїми сусідами? У чому полягала основна політика Вермахту при управлінні завойованими територіями порівняно з підходами утвореної незабаром цивільної адміністрації?

Четвертий розділ є першим з двох про Голокост. У житомирському регіоні німці й ненімці незалежно від свого роду занять брали участь у знищенні цілої єврейської громади – чоловіків, жінок і дітей – майже 180 тисяч осіб. Більшість місцевих керівників беззастережно вдавалися до антиєврейських заходів задля задоволення місцевих потреб, очікувань своїх начальників і власних егоїстичних інтересів. І хоча у системі терору багато хто лишив свій індивідуальний слід, антиєврейські акції навіть у найвіддаленіших селах не були цілком відірваними від центрального командування.

У п'ятому розділі, де йдеться про Житомирський комісаріат, розглядається, як німці намагалися утвердити окупаційну систему в дусі колоніалізму і впроваджували суперечливі політичні програми, розроблені для України. Нацистські адміністратори в Україні, відомі як генеральні й окружні комісари, виконували свої обов'язки в ієрархії Імперського міністерства у справах окупованих східних територій, очолюваного Альфредом Розенбергом. На папері їм належала керівна влада в цивільних справах, однак в дійсності вони мусили ділитися владою з СС і поліцейськими силами Гімmlера. Наскільки комісари контролювали нацистську політику на місцевому рівні? Якими були взаємовідносини між різними німецькими й ненімецькими силами в цьому регіоні?

У сьомому розділі центр уваги хронологічно зміщається на осінь 1942 року, коли Гітлер і Гімmlер створили поселення для етнічних німців (*Volksdeutsche*) під назвою Гегевальд. Ця перша експериментальна колонія налічувала близько 10 тисяч волинських німців, яких компактно розселили в захищених фермерських угіддях. Хоча німецькі провідники розхвалювали першу створену колонію, більшість їхніх підлеглих не вірили в успіх таких починань. Про що свідчать конфлікти навколо програм *Volksdeutsche* в контексті відданості нижніх ланок чиновників гітлерівському утопічному баченню німецького життєвого простору (*Lebensraum*) в Україні?

В останньому розділі аналізується занепад нацистської системи управління починаючи з пізньої осені 1942 року й закінчуючи початком 1944 року. У ньому відслідковується вплив партизанського руху на місцеве населення й німецьку адміністрацію. У Житомирі було принаймні чотири підпільні рухи з відмінними політичними завданнями. Хоча український рух опору й український колабораціонізм видаються несумісними, в дійсності вони частково збігалися. Багато бійців руху опору під прикриттям працювали в адміністрації. До того ж українські колаборанти в поліції й адміністрації, які були центральними фігурами під час нацистського терору й Голокосту в 1941–1942 роках, згодом покинули свої посади й приєдналися до партизанів у 1943–1944 роках. Інакше кажучи, під час війни безліч українців й етнічних німців помінялися місцями, цим самим часто розмиваючи межі між жертвою, катом і пасивним спостерігачем.

Україна напередодні нацистської окупації, 1939–1941

У міжвоєнний період і особливо безпосередньо перед нацистським завоюванням кордони української території змінювалися принаймні тричі, в результаті чого українці опинилися розділеними під владою

радянських, польських, румунських, угорських й німецьких правителів. До 1939 року переважна більшість українців (понад 20 мільйонів, або 80 відсотків) проживали в межах Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), ще 7 мільйонів мешкали в контрольованих Польщею Галичині й Волині. Українці знаходилися також під владою Румунії в Буковині й Бессарабії, а після березня 1939 року Угорщина правила українською більшістю в Підкарпатській Русі. Гітлер і Сталін розділили Польщу згідно з пактом Молотова–Ріббентропа, спровокувавши початок Другої світової війни у вересні 1939. Понад 3 мільйони українців, що мешкали в Польщі в міжвоєнний період, раптово підпали під сталінську політику радянзації східної Галичини, західної Волині й західного Полісся, основною рисою якої була швидка колективізація сільського господарства. На додаток до цього, таємна поліція Сталіна (НКВС) розпочала масові арешти й депортації провідних українських противників комунізму й майже всіх польських представників вищих верств й інтелігенції. Їх пакували у товарні вагони й відправляли в Центральну Азію й Сибір. Як пише історик Тімоті Снайдер, який досліджував історію Волині, радянські загарбники разом з місцевими колаборантами депортували 70 тисяч, або 20 відсотків, усього польського населення між 1939 і 1941 роками¹³.

Тим часом понад 3 тисячі українців (включаючи націоналістів, які емігрували, втікаючи від радянзації) залишилися в Кракові й на інших польських землях, захоплених німцями в 1939 році. Послідовно дотримуючись нацистської стратегії «розподіляй і володарюй», німці надавали цій українській меншині керівні посади в окупаційній адміністрації Польщі. У українських націоналістичних провідників і нацистів було дещо спільне: вони хотіли побачити кінець Польщі і Радянської Росії. Вони також вважали, що за «нового порядку» потрібно якомога більше знести єврейську меншину в Східній Європі. Антисемітизм був важливим чинником в обох рухах, але він займав центральніше місце в нацистському світогляді (*Weltanschauung*). У цю епоху, коли вираз «етнічні чистки» ще не набув поширення, українські лідери боролися за незалежну Україну тільки для українців, відкидаючи ідею багатоетнічного суспільства з притаманною йому політичною нестабільністю, «расовою мішаниною» і вразливими кордонами. Вони помилково припускали, що українська автономія буде прийнятною для Гітлера, у якого були значно більші амбіції щодо європейського (а згодом і світового) домінування і, безумовно, небагато співчуття до скрутного становища українців, які в його очах були неповноцінними слов'янами.

За два роки після поразки Польщі, Франція й інші континентальні держави Європи були поставлені на коліна, і Гітлер спрямував свій погляд у бік свого основного ворога – Радянського Союзу. 22 червня 1941 року Гітлер із союзниками розпочав операцію «Барбаросса» і стрімко захопив територію України на захід від Дніпра. Українські націоналістичні лідери і їхні прибічники потрапили в концентраційні табори чи масові могили, які швидко ставали характерною рисою ландшафту України. Кінцева мета цієї війни на винищення (*Vernichtungskrieg*) проти Радянського Союзу, як говорив Гітлер своєму найближчому оточенню 16 липня 1941 року, полягала в тому, щоб створити Едем із завойованих нових територій на сході. Одним із місць, де нацистські лідери планували збудувати майбутній арійський рай, була Правобережна Україна навколо Житомира.

Житомирський регіон і місцеве населення

Житомир, складне слово, що означає «жито і мир» чи «мир пшениці», – маловідоме місце на карті Східної Європи. Століттями населення регіону, розташованого приблизно дев'яносто миль на захід від Києва, жило з врожаїв, вирощених на родючому чорноземі південного лісостепу України, що простягся на південь від річки Тетерів (притоки Дніпра) до подільського міста Вінниця. В 1930-х роках він був центром вирощування цукрового буряка й взагалі важливим сільськогосподарським центром Радянського Союзу. Цукровий буряк тут займав 500 тисяч акрів, а пшениця – понад 5 мільйонів акрів. Не враховуючи деяких місцевих ремесел й торгівлі, промисловість регіону була пов'язана з сільським господарством, наприклад: текстильні фабрики, рафінувальні заводи, спирт-заводи, м'ясні цехи й цехи з обробки шкіри¹⁴.

Тоді як більша частина житомирського регіону – за визначенням німецьких загарбників – знаходилася на Волинсько-Подільській височині, північне прикордоння з Білорусією було історичною частиною польських кресів, відомих також як Полісся. Ця прикордонна територія, щільно заселена поляками в таких районах, як Мархлевськ (Довбиш), а також білорусами, була одним із найбідніших загумінок Європи. Селян і торговців не приваблювали трясовини, болота Прип'яті й густі ліси регіону, але для втікачів і вони були хорошим місцем для переховування¹⁵.

До і після Другої світової війни українці складали більшість населення в житомирському регіоні. Вони переважали в сільській місцевості й утворювали основну частину селянства. Проте в 1930-х роках багато українців виїхали в обласні та районні центри, такі як Житомир, Вінниця, Бердичів і Овруч. Маючи 95 тисяч мешканців у 1939 році, Житомир був

найбільшим серед них. У Вінниці, теж обласному центрі, проживало 92 тисячі мешканців, а в Бердичеві – 70 тисяч, серед яких понад третину складали євреї. До цих центрів переїжджали молоді селяни, щоб опанувати нові професії в радянській системі. Зникали цілі села. На 1941 рік українці складали 60 відсотків міського населення в Житомирі, і ця цифра відображала потрійний приріст кількості українців у містах порівняно з 1926 роком. Вони починали займатися викладанням, бухгалтерським обліком, теслярством, друкарською справою та механікою і обіймали половину посад у державних установах й органах комуністичної партії. Внаслідок спроб Сталіна швидкими темпами індустріалізувати сільськогосподарську економіку України ще більше селян залишили свої домівки, а під час сталінської колективізації тисячі було депортовано і ще більше померло. Під час Великого голоду 1932–1933 років Житомирська й Вінницька області втратили 15–20 відсотків сільського населення через хвороби, спричинені тривалим недоїданням. Незважаючи на нібито міські риси «нового населення», українців у найбільших містах Житомирщини від сільських традицій відділяло всього лише одне покоління¹⁶. І незважаючи на жорстке придушення релігійних інституцій радянською владою, безліч українців, особливо в сільській місцевості, потайки дотримувалися православних вірувань.

Протягом двох століть росіяни, будучи меншиною в регіоні, утворювали політичну еліту, чий статус лише на деякий час похитнувся після краху царської імперії й протягом більшовицької революції¹⁷. В 1918–1919 роках український рух за незалежність на чолі з Симоном Петлюрою через військові обставини змушений був змінювати місце знаходження свого уряду (Директорії) у Правобережній Україні, розмістивши його в Житомирі, а згодом у Вінниці. Хоча новостворена Директорія намагалася утвердити в Україні єврейську національну автономію, політична й економічна нестабільність того часу давали свободу дії озброєному народному ополченню, урядовим військам й антисемітськи налаштованим хуліганам, які коїли напади й убили тисячі євреїв, часто діючи в ім'я української державності. Деякі з найстрашніших погромів сталися в Житомирі, Вінниці й Бердичеві. Єврейські підприємства, господарства й оселі були сплюндровані. Сотні євреїв було побито й залякано; жінок і дівчат гвалтували. У самому Житомирі 22–26 березня 1919 року було вбито 317 євреїв. У Бердичеві загинуло 23. Єврейські загони самооборони завадили погромам у Вінниці й Бердичеві¹⁸.

Згідно з радянським переписом єврейського населення в Житомирі, Вінниці й деяких частинах Полісся за 1939 рік у регіоні проживало

266 тисяч євреїв. У житомирському регіоні фактично знаходилася низка найбільш густо заселених єврейських громад по всій Україні¹⁹. Століттями єврейські штетли в цих місцевостях зазнавали антиєврейських нападів. Однак ця земля була також місцем проживання євреїв Російської імперії, офіційно визначеною смугою осілості. Бердичів, центр хасидизму, був відомий як маленький Єрусалим Волині. Тут і в Житомирі єврейське культурне, інтелектуальне й релігійне життя рясніло вісімдесятьма синагогами й бейт-мідрашами (домами для молитви й навчання), семінаріями, друкарнями й театральними закладами. На початку ХХ століття тисячі євреїв переїхали з громад у штетлах у більші міста, а багато хто виїхав до Америки. Інколи переселення були примусовими відповідно до царських законів про русифікацію. Дехто покидав сільську місцевість, рятуючись від погромів у жовтні 1905 і січні 1919 років чи шукаючи нових засобів для прожиття в державних бюрократичних установах і промисловості. Загалом єврейське населення в житомирському регіоні разоче зменшилося між Першою і Другою світовими війнами: напередодні Першої світової війни в Бердичеві було 55 876 євреїв, а в 1939 році – 23 266²⁰.

Польська (в основному римо-католицька) меншина мала владу в регіоні між XIV і XVIII століттями, володіючи низкою найбільших маєтків у Європі. Після поділів Польщі і невдалих польських повстань у середині XIX століття царат проводив інтенсивну русифікацію регіону, висилаючи поляків у внутрішні райони Росії, конфіскуючи їхні землі й селян (кріпаків) і забороняючи польську мову. Колишня польська аристократія стала безземельною меншиною. На Правобережній Україні багато хто мігрував у Житомир, Бердичів і Кам'янець-Подільський, але більшість оселилася західніше на Поділлі й Волині. Декілька польських громад залишалися недоторканими в Радянській Україні до середини 1930-х років, зокрема, в Мархлевську в поліській частині житомирського регіону. Але з початком Другої світової війни й наступом Червоної армії в Польщу більшість поляків на радянській території України депортували на північ Казахстану, в Сибір й інші безлюдні райони вглибині Росії²¹.

Німецька етнічна меншина в Житомирі складалася з понад 70 тисяч східноволинських німців, переважно менонітів, які почали прибувати сюди на початку XIX століття з окупованої Прусією Польщі²². Вони були лісниками й орендарями сільськогосподарських угідь і створили такі поселення біля Житомира, як Нойдорф і Альтер Хютте, які пізніше знищила радянська влада і які намагалися відродити нацисти. За царату у них були деякі привілеї, але після закінчення Першої світової війни вони

заснавали утисків з боку українських анархістів і націоналістів. Вони помирили у непропорційно великих кількостях під час Великого голоду 1932–1933 років і зазнали депортації в 1935, 1937–1938 і 1941 роках²³.

Ще до завоювання Житомира німецькою армією і їхніми союзниками в липні 1941 року нацистські чиновники передбачали, що населення етнічних німців у регіоні служитиме імперії місцевими керівниками і захисниками кордонів. Німецькі ірредентистські претензії від імені етнічних німців, що проживали за кордоном Райху, утворювали наріжний камінь веймарської і нацистської зовнішньої політики 1920–1930-х років і для Гітлера фактично були основним приводом для розв'язання війни в 1939 році²⁴. Так, ще в 1934 році етнічні німці в житомирському регіоні отримали від Райху допомогу провіанту у формі «сертифікатів Гітлера» в рамках нацистської соціальної програми для закордонних етнічних німців «Нужденні брати»²⁵. Згодом отримувачі допомоги стали мішенню для сталінських депортаційних рейдів у 1935–1936 роках. У січні 1935 року Сталін ініціював масові депортації етнічних німців по всьому Радянському Союзу, розпочавши з волинських німців Житомирщини (Новоград-Волинський); принаймні половину населення було вислано в морозні ГУЛАГи Мурманська й табори Казахстану²⁶. У нацистсько-радянському пакті від серпня 1939 року Сталін погодився не депортувати етнічних німців і дозволив їм перетинати нацистсько-радянський кордон в окуповану Німеччиною Польщу. Сотні тисяч етнічних німців з раніше контрольованої Польщею Волині, що потрапила тепер під радянську владу, кинулися в окуповану Німеччиною Польщу; але небагато серед них були з Житомирщини і ще менше з інших областей на схід від Дніпра²⁷.

Зауваження про джерела й мови

Основна частина первинних дослідницьких матеріалів, зібраних для цієї книги, взята із німецьких документів, що зберігаються в архівах колишнього Радянського Союзу. Основним джерелом для цього дослідження є документи Державного архіву Житомирської області. Секретні німецькі адміністративні документи, що збереглися після війни, зокрема, щодо присутності тут Гітлера й Гімmlера, були передані за межі регіону в сховища з обмеженим доступом і, зрештою, потрапили в Особливий архів* у Москві, колишній архів Жовтневої революції** в Києві й архіви КДБ. Накази командувача поліцією, вищих керівників СС і поліції,

* Нині – Российский государственный военный архив (*прим. ред.*).

** Нині – Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (*прим. ред.*).

райхсміністра окупованих східних територій та інших старших чиновників розкидані по архівах переважно в Мінську й Празі. Меморіальний музей Голокосту в Сполучених Штатах скопіював значну частину збережених матеріалів з основних архівів колишнього Радянського Союзу на мікрофільми; колекція музею є прекрасним доповненням до розлогіх колекцій воєнних матеріалів, що зберігаються в Національному архіві США в місті Колледж Парк, штат Меріленд.

Величезна кількість німецьких офіційних документів дуже ускладнює роботу дослідників. Як часто буває, кількість не є показником якості. А холодний, бюрократичний стиль нацистської документації не може передати людські переживання. Щоб хоч якось зарадити нестачі матеріалів про індивідуальні жертви нацистської політики, я звернулася до додаткових джерел, таких як повоєнні покази, отримані під час розслідувань злочинів війни, мемуари, листи, фотографії й усні розповіді. Ті, хто вцілів у Житомирі, як українці, так і євреї, з радістю скористалися можливістю відверто розповісти про окупацію, відкинувши обмеження офіційної радянської історії про війну, яка применшувала значення Голокосту, звеличувала радянських партизанів і ганьбила українських націоналістів. Ці повоєнні спогади теж створюють труднощі через прогалини в пам'яті свідків й історичні неточності, але ті, хто вижив, покращили наше розуміння й надали безцінну інформацію про людей, сім'ї й окремі села. Часто їхні історії підтверджуються вторинними джерелами чи нацистськими документами.

Останнє зауваження щодо цього дослідження і його результатів стосується мов. Більша частина первинної документації написана німецькою мовою; варто зауважити, однак, що нацисти не дотримувалися послідовної транслітерації українських імен і назв. Назва «Житомир» стосується всього регіону в тому значенні, як його визначили німці, окрім тих випадків, де зазначено, що йдеться про столицю, центр чи власне місто Житомир.